

Eski Türkçeyle Yazılmış Abide ve Metinlerde Zaman Bildiren Kelimeler

Deniz Demiryakan*

ORCID: 0000-0002-3565-3314

Öz

İnsanoğlu, varlığının ilk dönemlerinden itibaren, soyut bir kavram olan zamanı belirlemek istemiştir. Genel anlamda bir iş veya oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit olarak tanımlanan zaman, bu ihtiyaçtan dolayı çağ, asır, yıl, mevsim, ay, hafta, gün, vakit, saat, dakika, saniye, salise gibi bölümlere ayrılmıştır. Zamanı bölme ve belirleme kaygısının nedeni hakkında kesin bir yargıya varmak neredeyse imkânsız gibidir. Kaygının kaynağı ne olursa olsun, yapılmak istenilen asıl iş, bu soyut kavramın somutlaştırılmaya çalışılması; anlaşılır, bilinir, tespit edilir hâle getirilmesidir. Bu düşünceden hareketle, sosyal yaşamında doğaya birçok etkenden dolayı bağlı olan bir ulusun doğayla mücadele etmesi ve yaşamda kalabilmesi için durmaksızın ve şaşkıncı bir devinim içinde olmasının onların kullanacağı doğrudan veya dolaylı zaman bildiren kelimelerin sayısında da hatırı sayılır bir değişikliğe yol açacağından Eski Türkçeyle yazılmış abide ve metinlerde zaman bildiren kelimeleri, dönemin tüm eserlerini tarayarak saptadık ve özgün halleriyle örneklendirerek konuyla ilgili düşüncelerimizi çalışma boyunca aktarmaya çalıştık. Üç yüz yıllık bir dönemi incelememize rağmen zaman bildiren kelimeler temelinde saptadığımız dil malzemeleri, sonuç kısmında da değindiğimiz, Türklerin; tekdüze, değişimsiz ve anlamsal derinlikten uzak zaman bildiren kelimeler kullanmadıklarını ortaya koymamızda yardımcı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Zamanın Kullanımı, Zamanı Sınıflandırılma, Zaman, Türklerde Zaman

Gönderme Tarihi: 05/06/2019

Kabul Tarihi:20/06/2019

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyatı Bölümü, E-posta: demiryakan@hotmail.com

Türk Dili ve

Time Indicating Words In Monuments And Texts Written In Old Turkish

Deniz Demiryakan

ORCID: 0000-0002-3565-3314

Abstract

Humanbeing, from the beginning, has wanted to determine the time which is an abstract concept. Time defined in general, as a period in which an action or a happening takes or will take place segmented such as age, century, year, season, month, week, day, hour, minute, second, split second for his reason. It is almost impossible to have a certain idea on the concern of humans to segment and determine time. Regardless of the source of this concern, the real purpose is to reificate and to render this abstract concept understandable, knowable, and identifiable. Starting from this point, a nation depended upon nature due to many factor needs to be in a motion all the time to struggle against nature and to survive. This situation leads to number of words they use, indicating time directly or indirectly. In this study we listed all words indicating time in monuments and texts written in old turkish, delving into all works of the period. We also gave examples of usage of these words and tried to convey our thoughts on the subject through out the study. While examining a period of three hundred years, our findings about time indicating words, as we stated in consequence, shows that turks do not use time indicating words monotonous and shallow in meaning.

Keywords: Use of Time, Classification of Time, Time, Time in Turks

Received Date: 05/06/2019

Accepted Date: 20/06/2019

**Слова, обозначающие время, в памятниках и текстах,
написанных на древнетюркском**

Резюме

Человек, с самых ранних времен своего существования, старался дать определение такому абстрактному понятию, как время. Как правило, период, в течении которого что-то происходит или формируется, известный как время, был разделен на такие отрезки, как эпоха, век, год, сезон, месяц, неделя, день, период времени, час, минута, секунда, доля секунды. О точных причинах необходимости определения и деления времени на отрезки судить практически невозможно. В чем бы они не заключались, их основная цель – конкретизировать абстрактное понятие: сделать его понятным, известным, определяемым. С этой точки зрения, нация, в своей социальной жизни во многих аспектах связанная с природой, для борьбы с ней и сохранения своего существования непрерывно и удивительным образом, увеличивает число слов, прямо или косвенно обозначающих время. В данной статье исследуются слова, обозначающие время, из памятников и текстов на древнетюркском языке и произведений того времени, даны примеры и разъяснения к ним. Исследование исторического периода в триста лет позволило сделать вывод, что языковые средства давали возможность туркам избегать однообразного, неизменного и бессмысленного использования временных слов.

Ключевые слова: использование времени, классификация времени, время, время у турков

Получено: 05/06/2019

Принято: 20/06/2019

Giriş

Zaman, ilk çağlarda; sonsuz, bütünlüklü ve parçalanamaz olarak görülmekteyken bu düşünce 17.yy.da yine Newton tarafından da benzer biçimlerde savunularak önemini korudu. Ancak Newton'un zamanı mekândan bağımsız olarak görme anlayışı, kavramın tanımlanma-açıklanma sürecinde önemli bir yenilikti. Onun bu düşüncesi çağını da aşarak ilgili kavrama Einstein'ın, zamanın süregelen, sonsuz olmadığını ve uzaydan ayrı düşünülmemeyeceği gibi yorumlar getirerek büyük bir devrim yaptığı 20.yy.a kadar sürdü. Zaman kavramı artık birçok eleştiriye rağmen 'görecelik' kuramıyla anlamlandırılmaya çalışılmakta ve fizik biliminin ışığında geliştirilmeye çalışılmaktaydı. 19.yy.ın ilk çeyreğinden günümüze kadar geçen sürede Einstein'ın düşüncelerinin üzerine bir şeyler koymak pek olanaklı olmadı. Genel kabul; zamanın tek bir çizgide işlemeyen, öznel olan, eşyadan ve mekândan ayrı düşünülmemeyen, içeriksel yapıdan uzak, bireyin anlama düzeyinde işliyormuş gibi görünmesine rağmen daha çok uzamsal olan, karmaşık bir sistem olduğudur.

Bizim de çalışmamızı oturttuğumuz temel çıkış noktası Einstein'ın düşünceleri olmuştur. Zaman, özelde bireye ait parçalanmış bir düzen içinde işlerken bir yandan da bireylerin toplanarak bir araya getirdiği ulusun zaman anlayışını yazılı metinler üzerinden göstermekteydi. Kerime Üstünova¹, "Zaman, başı ve sonu olmayan bir akıştır. Bir işin, bir oluşun içinde bulunduğu soyut süredir. İnsanoğlu, zaman adını verdiği bu uçsuz bucaksız kavramı, birtakım gruplara ayırarak sınırlandırmaya çalışır. Çünkü söylediklerini olayın gerçekleşme ya da kendi konuşma anına göre bu zaman çizgisi üzerine yerleştirme zorunluluğu hisseder demiştir." Böylece Einstein'ın yukarıda değindiğimiz düşüncelerine ek olarak zamanın sınıflandırılmasına ve adlandırılmasına vurgu yaparak şu açıklamaları yapar: "Genelde; *yaşanmış an, yaşanan an ve yaşanacak an* olmak üzere üç zaman diliminden söz edilir ki, bunu *dün, bugün, yarın* sözcükleriyle ifade ederiz. Dün, geçmiş; bugün, şimdiyi; yarın ise, geleceği temsil eder. Bu bağlamda işin/oluşun meydana geliş anını anlatmak için *geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman* terimlerinden yararlanılır. Bu üçlü adlandırma ve diğer adlandırmalarla alakalı

¹ Kerime Üstünova, "Türkçede Zaman Kavramı ve İşleniş.", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.9 (2005/2):187-201.

Ufuk Deniz Aşçı ve Mehmet Yastı² soyut ve karmaşık bir nitelik taşıyan zaman kavramının isimlendirilmesiyle alakalı; "İnsanoğlu, varlığının ilk dönemlerinden itibaren, soyut bir kavram olan zamanı belirlemek istemiştir. Genel anlamda "Bir iş veya oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit." olarak tanımlanan zaman, bu ihtiyaçtan dolayı çağ, asır, yıl, mevsim, ay, hafta, gün, vakit, saat, dakika, saniye, salise gibi bölümlere ayrılmıştır. Zamanı bölme ve belirleme kaygısının nedeni hakkında kesin bir yargıya varmak neredeyse imkânsız gibidir. Kaygının kaynağı ne olursa olsun, yapılmak istenilen asıl iş, bu soyut kavramın somutlaştırılmaya çalışılması; anlaşılır, bilinir, tespit edilir hâle getirilmesidir." diyerek zaman kavramının niçin ve nasıl somutlaştırılmaya çalışıldığına açıklama getirmeye çalışır.

Zaman Bildiren Kelimelerin Kullanım Sıklığı Ne Anlama Gelir?

Özkan Öztekten³; bildirisinde, "Dillerin sözlüklerini, yani söz varlıklarını *iç ögeler* ve *dış ögeler* olarak iki bölümde ele almak mümkündür. İç ögeler, o dili konuşanların kendi yaratmalarından oluşurken, dış ögeler konuşurların başkalarından öğrendikleridir. Konuşurların bütünü ve dillerin sahipleri olan toplumlar, yeni bilgilere eski bilgileriyle ulaşırlar." demiştir.

Günümüzde kullandığımız ve kökeni Türkçe olan zaman kavramlarının çokluğunu, yukarıdaki açıklamalar ışığında dilin ilk dönemlerinde bile zaman ifade eden kelimelerinin çokluğuna bağlayabileceğiz. Bilgi dönüşümlü ve birikimli olarak asırlar içerisinde el değiştirerek bize geldiğinde oldukça güçlü bir söz varlığını da berberinde getirmiş olacaktır.

Aynı bildiride Özkan Öztekten, "Böylece eski bilgilerinin adlarının, yalnızca ses ve şekil yapılarında değil, anlam yapılarında da değiştirmeler yaparak, ulaştıkları yeni bilgiler için yeni adlar türetirler." diyerek de sadece biçimsel aktarıma değil; anlamsal aktarıma da vurgu yapar. Bunların dışında Özkan Öztekten, Sergey Grigoryevič Klyastorny'un da *Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekân Kavramı*⁴ adlı makalesinde değindiği zaman-mekân ilişkisine şöyle değiniyor: "İnsanoğlunun bilgileri arasındaki zaman kavramının göreceli olduğu bilinmektedir. Bu durum zamanın mekâna bağlı

² Ufuk Deniz Aşçı-Mehmet Yastı "Derleme Sözlüğünde Kullanılan Gün Adları.", *Turkish Studies*, (2008):102-128.

³ Özkan Öztekten, "Türk Dilinde Güne Bağlı Zaman Sözleri", *Uluslararası Sürekli Altayistik Konferansı Bildirileri* Ankara: Türk Dil Kurumu, (22-27 Haziran 2003): 347-358.

⁴ S.G Klyastorny, "Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekan Kavramı.," *Dil Araştırmaları*, sy.17 (2015): 247-251.

olmasıyla ve mekâna göre değişmesiyle ilgilidir. Bu yüzden de insanoğlu, zamanla ilgili bütün bilgilerine mekânla ilgili bilgilerinden ulaşmıştır. Arapça *zemîn* ve *zamân* sözleri arasındaki kök bağlantısı da bu ilişkiden kaynaklanıyor olmalıdır."

Bu açıklamaları temel aldığımızda karşımıza çıkan durum, göç halinde yaşayan ve doğaya her anlamda bağlı olan bir ulusun yaşam biçiminin mekân-zaman bildiren birçok kelimeyi de beraberinde getirecek olmasıdır. Ayrıca savaş vb. gelişmeler kelime alışverişini hızlandırdığı gibi çeşitlendirecektir. Böylece Eski Türkçeye yazılmış eserlere bu yüzyıldan baktığımızda zaman bildiren kelimelerin çokluğunun nedenini kolayca saptayabileceğiz. Çünkü sosyal yaşamında her yönüyle doğaya bağlı olan bir topluluğun doğayla mücadele etmesi için durmaksızın ve şaşırtıcı bir devinim içinde olması, aynı zamanda da onların kullanacağı doğrudan veya dolaylı zaman bildiren kelimelerin sayısında da hatırı sayılır bir değişikliğe yol açabilecektir.

Dil yukarıda da bahsettiğimiz üzere bir taşıyıcıdır. Dilin bu özelliği için Doğan Aksan,⁵ "Aynı zamanda, her yönüyle ulusun kültürünün de aynasıdır; insanın ve uygarlığın en önemli belirtisi ve aracıdır." demiştir.

Bir başka dil bilimci Şükriye Ruhi⁶, bir makalesinde yukarıda değindiğimiz duruma şu biçimde yaklaşmıştır: "Dil bilimsel yöntem, kültürlerin; dil, düşünce, dünya ilişkilerini dildeki kavramlar yoluyla incelemektedir. Dil bilim alanında Sapir-Whorf varsayımı olarak bilinen bu yaklaşım dilin kültür üzerindeki etkisinden bahseder. Bu açıdan Sapir, kültürü anlamak için dili bir araç olarak görmüş ve dil bilimin toplum bilimlerinde ayrıcalıklı bir yeri olduğunu öne sürmüştür. Her ne kadar dilin düşünceyi şekillendirdiği savı çok tartışmalı ise de kültüre özgü sözcük ve kavramların toplumların çeşitli olgularla ilgili deneyimlerini, düşüncelerini yansıttığı ortadadır."

Sadece yazılı malzemeye bakarak yukarıda bahsettiğimiz gerekçelerden ötürü Eski Türkçeye yazılmış eserlerde zaman bildiren sözcüklerin çokluğunun arkaik yapıda güçlü bir dile işaret ettiğini göreceğiz. Çünkü dil; sadece bu işleviyle Günay Karaağaç'ın⁷, "İnsanın yapıp etmeleri içinde bulunan dil alanı, insanoğlunun hem ürünü hem de üreticisi olduğu tek alandır ve her konudaki insan başarılarının temelidir. Bütün insanların dile karşı ilgili oluşlarının nedeni de budur." diye değindiği bir kumbaradır.

⁵ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, 55.

⁶ Şükriye Ruhi, *Temel Kavramlar, Sorunlar, Tartışmalar*, Ankara: Demircioğlu Matbacılık, 2006, 90-91.

⁷ Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, İstanbul: Akçağ Yayınevi, 2013, 37.

Eski Türkçeyle Yazılmış Abide ve Metinlerde Zaman Bildiren Kelimeler

Çalışmamızın bu bölümüne kadar zaman kavramına birçok açıdan yaklaşmaya çalıştık ve farklı bilimsel disiplinlerin çalışma konumuzun temeli olan zamana bakışını açıklamaya çalıştık. Bundan sonraki kısmında ise ilgili dönemlere ait yazılı kaynakları inceleyerek saptadığımız zaman bildiren kelimelere ve bu kelimelerin özgün kullanım örneklerine maddeler halinde yer vererek devam edeceğiz.

1.Tenri teg tenride bolmış türük bilge kagan bu **öd**ke olurtum.⁸

Örnek cümleden de anlaşılacağı gibi *öd* 'zaman' kelimesi, önüne sıfat ve sonuna yaklaşma eki alarak *belirli bir zaman, devir* anlamı taşımaktadır.

2. **Üdsüz** kutrulmuşların⁹

3. Netegin ıya taya **üdde** arıtı sakınmatın.¹⁰

4.Koop itdim ol **amtu** anıg yok türük kagan ötüken yış olursar.¹¹

amtu 'şimdi' kelimesi, metinleri tararken gördüğümüz kadarıyla *öd* ile birlikte geniş bir kullanım alanına sahip olup metinlerde defalarca görülmüştür. Ayrıca, *amtu* ile ilgili olarak Sergey Grigoryeviç Klyastorny'in makalesinde şu bilgilere de verilmiştir:¹² "Zaman akışındaki dünya ile ilgili farklı bir görüş de "sonsuz", "başlangıç" ve "şimdi"nin çelişen yorumlamalarına dayalı olan millî tarihin dolaylı ve geçici tahminine göre ortaya çıkar. "Şimdi" (*amtu*)'nin tarifinde çağdaş olguların gizli negatif değerlendirmeleri bağlamda sürekli karşımıza çıkar: *ol amtu anın yok türk kagan*" Hâlihazırda kötü olmayan Türk kağanı" ; *türk amtu bodun begler* "Günümüzdeki Türk ilahları ve halkı."

5.Elig **yıl** işig küçüg birmiş.¹³

6.Kanım kaganka **başlayu** baz kaganıg balbal tikmiş.¹⁴

⁸ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010, 20.

⁹ F.Sema Barutçu Özönder, *Üç İtigsizler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998,48.

¹⁰ Özönder, *Üç İtigsizler*, 52.

¹¹ Tekin, *Orhon Yazıtları*,26.

¹² Klyastorny, "Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekan Kavramı," 247-251.

¹³ Tekin, *Orhon Yazıtları*,26.

başlayu 'başlayarak', yapım ve eylemsi ekiyle 'önce' anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Bu yönüyle zamanın sınıflandırılmasında öncelik-sonralık ilişkisi çerçevesinde bir görev üstlenmiştir.

7. Bir otuz *yaş*ına çaça senünke sünüşdümüz *en ilki* tadıkın çorın boz atıg binip oplayu tegdi.¹⁵

yaş>yıl kelimeleri temelde aynı kelimeler olup *yaş*, *yıl* sözcüğündeki ses değişikliğine dayanmaktadır¹⁶. Dönem metinlerini incelediğimizde *yaş* kelimesinin kullanım sıklığı dikkat çekmektedir. Madde incelendiğinde *yaş* kelimesinin anlatı ile ilgili olayın zamanının tam olarak saptanmasında kullanıldığı açıktır. Yazıyı dönem itibariyle etkin bir biçimde kullanmayan bir ulusun, zamanının saptanması konusunda böyle bir kullanıma başvurması gayet önemlidir. Konuyla alakalı olarak Sergey Grigoryeviç Klyastorny¹⁷ "Bir insanın yaşını hesaplamak için kullanılan sistem, takvimle doğrudan bağlantılı olmayan farklı bir terimle (*yaş*) tanımlanmıştır. Bazı metinler tasvir ettikleri olayları metnin "kahraman"ının yaşına göre tarihlendirir. Bu tarihlendirme yöntemi Orhun metinlerinde çok yaygındır (Tonyukuk, Kül İç Çor yazıtları ve Ongin dikili taşı hariç) ve Yenisey'deki daha arkaik yazıtlarda kullanılmış tek yöntemdir. Kahramanın yaşına göre tarihlendirme kapalı bir zaman sistemi yaratır. Eğer metinde başka bir paralel tarihlendirme sistemi kullanılmamışsa, metin, bu yolla tarihlendirilmiş metinlerin ayrıcalıklı grubu içinde münferit hâlde kalır." demiştir.

Bu maddenin bir diğer zaman bildiren kelimesi de *en ilki* 'ilk önce' söz öbeğidir. Zamanı küçük dilimlere bölmek sosyo-kültürel yaşamın varsıllığına işaret olmalıdır. Kaba, büyük dilimli zaman kullanımlarının aksine; 'önce' hatta 'en önce', 'ilk önce' gibi zaman yapılarını kullanmak Türklerin, zamanı küçük dilimlere bölmede iyi bir düzeyde olduğunu gösterebilir.

8. Ol *yılka* türgiş tapa altun yişig.¹⁸

9. Kül tigin bir kırk *yaşayur* erti.¹⁹

10. *Öd tenri* aysar kişi oğlu *koop* ölgeli törimiş.²⁰

¹⁴ Tekin, *Orhon Yazıtları*, 28.

¹⁵ Tekin, *Orhon Yazıtları*, 42.

¹⁶ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.

¹⁷ Klyastorny, "Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekan Kavramı," 247-251.

¹⁸ Tekin, *Orhon Yazıtları*, 34.

¹⁹ Tekin, *Orhon Yazıtları*, 36.

²⁰ Tekin, *Orhon Yazıtları*, 38.

Bu maddedeki kullanımı farklı yapan şey daha çok mitolojik ögelerde görmeye alıştığımız 'Zaman Tanrısı' kullanımımızdır. Dilin söz yapma sürecinin bir üstüne çıkarak yapılan bu mitolojik kullanım, zaman kavramını özümsemişliğin göstergesi olmalıdır.

11.Kül Tigin *koon yılka* yiti yegirmike uçdı tokuzunç *ay* yeti otuzka yog ertürtümüz.²¹ On İki Hayvanlı Türk Takvimi, Türklerin bulduğu ve uzun yıllar kullandığı, işleyiş açısından günümüz takviminin işleyişine yakın olan, dünyaca ünlü bir takvimdir. Bu takvimle alakalı olarak Gülşen Tel, tez çalışmasında şunlara değinmiştir: "Köktürkler dönemine gelindiğinde artık zamanla ilgili olarak gün, ay, mevsim ve yıl kavramlarının sistemleştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Köktürk Yazıtları'nda bu kavramlar sık sık kullanılmaktadır. Yazıtlardan anladığımıza göre Köktürkler döneminde de on iki hayvanlı takvim sistemli olarak kullanılmıştır. On iki yıl, bir devre kabul edilmiştir. Her yıl bir hayvan adı ile ifade edilmiştir. Bu hayvanlar sırasıyla sığır, sığır, pars, tavşan, ejder, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek ve domuzdur. Bir yıl ise on iki aya bölünmüştür. Bu aylar sırasına göre "birinci ay, beşinci ay" gibi ifade edilmiştir. Bir ay, otuz gün olarak kabul edilmiş ve günler de sırasına göre adlandırılmıştır.

Uygurlar zamanında da on iki hayvanlı takvim kullanılmıştır. Uygurlar da on iki yılı bir devre olarak kabul etmişler, her yıla bir hayvan adı vermişler ve yılı on iki aya bölmüşlerdir. Ayları sırasına göre adlandırmışlar ve bir ayı otuz gün olarak hesaplamışlardır. Günleri de sırasına göre isimlendirmişlerdir.

Yılbaşı olarak ise gece ile gündüzün eşit olduğu günü yani 21 Mart'ı kabul etmişlerdir. Bozkır kavimleri arasında yaygın olarak kullanılan bu takvimin nasıl ortaya çıktığı ise tam olarak bilinmemektedir. Bu konuda bazı masallar ve efsaneler bulunmaktadır. Bu masallar ve efsanelere göre on iki hayvanlı takvimin ortaya çıkmasında önemli bir husus vardır. Bu husus, eski bir zamanda Türk kültür çevresinde şartların zorlamasının bir sonucu olarak takvimin ortaya çıkmış olmasıdır. Çünkü bu masal ve efsanelere göre bir savaşın tarihini belirleyebilmek ve daha sonraki insanların da aynı zorluğu yaşamamaları için takvim icat edilmiştir. Yıllara adını veren hayvanların ve sıralarının nasıl belirlendiği ile ilgili olarak ise değişik efsaneler mevcuttur. Bu takvimi kullanan kavimler yıllara çeşitli vasıflar yüklemişlerdir. Bazı yıllarda savaşların çok olacağına, çok kan döküleceğine, bazı yıllarda kıtlık olacağına, bazı yıllarda hırsızlıkların çoğalacağına, bazı yıllarda bolluk olacağına, yağmurların çok yağacağına, havanın

²¹ Tekin, *Orhon Yazıtları*,40.

soğuk ya da sıcak olacağına... vb. inanmışlardır. Yeni doğan çocukların gelecekte nasıl bir insan olacağına doğduğu yıla bakarak karar vermişlerdir. Bozkır kavimlerinin kullandığı bu takvim, geniş bir alanda kullanılmıştır. Birçok kavim bu takvimi kullanmıştır. Ancak en geniş anlamı ile bu takvimi kullananlar Türkler olmuştur."²²

12. Ötüken yiş olursar **bengü** il tuta olurtaçı sen.²³

Bu maddeyi diğerlerinden farklı kılan *bengü* 'ebedi, sonu olmayan' kelimesidir. Kelime, zaman anlamı dışında edebî bir anlam da yüklenmiştir.

Ayrıca, Sergey Grigoryeviç Klyastorny'nin *Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekân Kavramı*²⁴ adlı makalesinde şu bilgiler verilmiştir: "Bununla birlikte, *bengü* terimi, ideal eski zaman kavramının ve bu kavramın mezar taşlarında yüceltilmiş olan kahramanların yaptıkları işler vasıtasıyla yeniden doğuşunun semantik alanlarını kapsar. Anıtın kendisi de *bengü* "sonsuz" olarak adlandırılmıştır ve ideal kağan tarafından düzenlenmiş geçmişin, şimdi ve gelecek ile birliğini sembolize etmesi beklenir."

13. **Törtünç** ezgenti kadızda sünüşdüm.²⁵

Dilin kullanım sınırlılıklarına, eylemsel bir sıra anlamı vererek öncelik-sonralık temelli görev üstlenen *törtünç*, zaman ifadesi olarak burada ve birkaç örnekte daha karşımıza çıkmıştır.

14. kagan atısı yollug tigin men **ay** artukı tört **kün** olurup bitidim²⁶

15. Tensi men. **Yarın kiçe** altun örgin üze olurupan mengileyür men.

Ança bilingler: Edgü ol.²⁷

Bir fal kitabı olan *Irk Bitig*'den aldığımız bu örnekte günümüzde de fazlaca kullandığımız 'sabah akşam' ikilemesini görmekteyiz.

16. Teglük kulun irkek yunt(t)a emig tileyür. **Kün ortu** yütürüp, **tün ortu** kanta,negüde bulgay ol ,tir. Ança bilingler: Yabız ol.²⁸

17. Er ümeleyü barmış. Tengrike sookuşmış. Kut olmuş. Kut birmiş. Agılingta yılking bolzun! **Özüng** uzun bolzun! timiş. Ança bilingler: Edgü ol.²⁹

öz sözcüğü çekim ekleriyle birlikte doğumdan ölüme bireyin tüm zamanlarını işleyen 'ömür' anlamında kullanılmıştır.

²² Gülşen Tel, "Bozkır Kavimlerinde Zaman ve Takvim", Doktora Tezi, Gazi üniversitesi, 2012, 2-3.

²³ Tekin, *Orhon Yazıtları*,46.

²⁴ Klyastorny, "Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekan Kavramı," 247-251.

²⁵ Tekin, *Orhon Yazıtları*,60.

²⁶ Tekin, *Orhon Yazıtları*,68.

²⁷ Talat Tekin, *Irk Bitig*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013, 19.

²⁸ Tekin, *Irk Bitig*,21.

²⁹ Tekin, *Irk Bitig*,24.

18. **Karı** yol tengri men.Sinukıngın sapor men, üzükıngın ulayur men.İlig itmiş men.

Edgüsi bolzun tir. Ança bilingler: Edgü ol.³⁰

karı sözcüğü 'yaşlı' anlamındadır. Bu sözcük insana yönelik olduğundan zaman ifade eden bir sözcük olarak değerlendirilemese de şu açıdan önem taşır: *karı*, insanın ilk anlarından şu anına kadar olan zamanı ve bu söz konusu zamanda yaşamın doğal akışında oluşan tüm deneyimleri taşır. Yani kişi, ayaklı bir ajanda gibidir.

19. **Yılka** tegmişig yıdıtmayın, **ayka** tegmişig artarmayın; edgüsi bolzun tir.

Ança bilingler: Edgü ol.³¹

20. nom eligi atlıg nom erdinig ken **keligme üdlerte**³²

keligme üdlerte söz öbeği de tam olarak söylemeye çalıştığımız şeyin örneği durumundadır.

21. **üdsüz** kolusuz ada tudalar³³

*öd :ü*d taradığımız metinlerde birçok yapım ve çekim ekiyle kullanılmıştır ancak buradaki kullanımı yine daha önceki metinlerde bahsettiğimiz üzere dilin arkaik yapısının ve zaman bildiren ifade kullanımının Türklerce uzun yıllardır yapıldığını gösteren bir kanıt niteliği taşımaktadır. *üdsüz*; zaman dışı, zamansız, vakitsiz anlamına gelecek şekilde kullanılarak dil kimliği açısından oldukça önemli bir kullanımdır.

22 . **ötrü** üç **ü**dkı burhanlarka³⁴

23. tep y(a)rılıkadı, **anta ötrü ol üdün**³⁵

24. udunmuş bolgay m(e)n; **bökünki** bo kutlug³⁶

bökünki kelimesi; aradan yüzyıllar geçmesine rağmen günümüzde de çok fazla kullanım alanına sahip bir zaman ifadesidir.

25. **künine** ayına munçulayu berip ağıltaqı ağı barım azqına qaltı³⁷

26. **anta ötürü kiye** qoltyuçı-r(=l)ar kelser bulmaz erti³⁸

³⁰ Tekin, *İrk Bitig*, 24.

³¹ Tekin, *İrk Bitig*, 28.

³² Özlem Ayazlı, *Altun Yaruk Sudur*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012, 68.

³³ Ayazlı, *Altun Yaruk Sudur*, 78.

³⁴ Ayazlı, *Altun Yaruk Sudur*, 81.

³⁵ Ayazlı, *Altun Yaruk Sudur*, 82.

³⁶ Ayazlı, *Altun Yaruk Sudur*, 93.

³⁷ J. Russel Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, 14.

³⁸ Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, 15.

anta ötürü 'ondan sonra' söz öbeğinin birçok metinde sıklıkla geçtiğini daha önce söylemiştik. Burada asıl dikkat çeken şey Eski Türkçede küçültme eki görevi olan -*kIyA* ekinin, ek görevinden sıyrılarak kelime olarak kullanılmasıdır.

27. altı **kün** ertip bardı ögi qanı athıyı yüzlügi iglayu busanu turyurup³⁹

28. tegin qutı ülügi üçün adasız tudasız **qaç kün** içinte erdinilig otruqqa tegdiler⁴⁰

Dilde en son ve en zor gelişen şey belirsizlik kavramıdır. Belirsizlik, dil bilimsel olarak yaklaşıldığında dilin yapısı içerisinde her zaman özel bir yer tutmuştur⁴¹. Öyle ki; konuşur, kendinin dışında kalan ve şimdiki zaman itibariyle anlamlandıramadığı nesnel topluluğunu dilsel bir çerçeve içine oturtarak belirsizlik özelinde gösterir. Burada da bu durumu örnekleyen çok bir örnek görmekteyiz: *qaç kün* öbeği 'birkaç gün' anlamına gelecek biçimde kullanılmış.

29.leü lö qanı inçe tep yarlıgqadı yaragay **önre** yeme bodısavatlar munçulayu erdini poşıqa kelmiş bar etti⁴²

Dikkat çeken bir örnekle de bu madde karşı karşıya gelmekteyiz. Tümcesel bağlam içerisinde *önre* başka anlamlara gelecek biçimde kullanılmasına rağmen burada bu anlamlarının dışına çıkarak geçmiş zamanı anlatır bir konuma gelmiştir.

30. **önre ertmiş üdde** bo çambudivip uluşta⁴³

Bu örneği buraya almamızdaki temel neden bir önceki maddede dile getirdiğimiz düşüncelerimizin farklı açıdan bir karşılığı olmasıdır. *önre* kelimesi yine benzer bir görev üstlenmekle birlikte *ertmiş* kelimesiyle de birlikte geçmişin geçmişini anlatmada etkin bir işlev görmüştür.

31. menin **bökünki kün** ertinü kork<g>um⁴⁴

32. sıkılıp **unakaya** ölgeli turur⁴⁵

Çalışmamızın en önemli örneklerinden birine bu maddede tanık oluyoruz. Daha önce 26. madde de değindiğimiz -*kIyA* küçültme görevli ek *una-* eylemiyle birleşerek örneğine az rastlanır bir kullanım oluşturuyor. *unakaya* 'neredeyse' kelimesi yaklaşma anlamlı bir kullanımla dilin dönemselsel koşullarını düşündüğümüzde çağının ötesinde bir dilsel yaratım örneği gösterdiğini düşünebiliriz.

³⁹ Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, 20.

⁴⁰ Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, 27.

⁴¹ Aksan, "Her Yönüyle Dil.", 67.

⁴² Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, 34-35.

⁴³ Zemire Gulcalı, *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Pars" Hikayesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013,73.

⁴⁴ Gulcalı, *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Pars" Hikayesi*, 75.

⁴⁵ Gulcalı, *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Pars" Hikayesi*, 79.

33. *ür keç* tetrü körü turup⁴⁶

Şimdiki kullanımı 'er geç' biçimde bir ikileme olan bu söz öbeğinin Eski Uygurcadaki kullanımını buraya aldık. Ancak görüldüğü üzere bu ikilemenin günümüzden farklı bir anlamsal görev yüklendiği ortadadır. *ür keç* söz öbeği burada 'uzun zaman dilimi, kesintisizlik' anlamı vermektedir.

34. ne üçün tep teser kim men *ilkisizdin berü*⁴⁷

ilkisizdin 'edebiyen' kelimesi ilgeçle birleşerek cümle bağlamı içinde 'ezelden beri' anlamı taşımıştır.

35. *teminkeye* körmişte, torok küçsüz aç barsıg⁴⁸

⁴⁶ Gulcalı, *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Pars" Hikayesi*, 81.

⁴⁷ Gulcalı, *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Pars" Hikayesi*, 82.

⁴⁸ Gulcalı, *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Pars" Hikayesi*, 91.

Sonuç

Dönem koşulları itibariyle elimizde çok sayıda eserin bulunmaması, örnek kümemizin de dar olmasına neden olmuştur. Bilindiği üzere dil, yazılı olduğundan çok sözel alanda hüküm sürer. Doğal olarak dilin sözel alanını örneklendiremeyeceğimizden bu bize sözcük sayısının saptanabilirliğinin düşük olması olarak geri dönecektir. Ancak araştırma boyunca taradığımız onlarca özgün eserden makalemize örnek olarak aldığımız zaman bildiren sözcükler bile Türkçenin zaman bildiren sözcükler açısından geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu göstermeye adaydır.

Tüm bu durumlar bir arada düşünüldüğünde aşağıdaki sonuçlara ulaşılabilecektir:

a. Devinin olduğu yaşantı, kendiliğinden zaman kavramını etkiliyor hatta ve hatta söz konusu kavramın içerik boyutunda nedensizlik ilkesine dayalı yeni kavramların çıkmasını sağlıyor. Bu durumda, Eski Türklerde zaman kavramı azdır demek doğru olmayacaktır. Bunları onlarca örnekle gösterdik.

b. Kültürel yaşam olarak her yönüyle doğaya bağımlı olan bir topluluğun doğayla mücadele etmesi için durmaksızın ve şaşırtıcı bir devinim içinde olması, aynı zamanda onların kullanacağı doğrudan ve dolaylı zaman kavramlarının sayısında da hatırı sayılır bir değişikliğe yol açacaktır. Öyle ki doğa, beklenmedik şeylerle dolu bir kapalı kutudur. Bu da hem öznel parçalanmış zamanların kullanımı hem de genelleştirilmiş ve dilin arkaik gücüyle sağlamlaştırılmış belirsiz veya büyük dilimden oluşan zamanlarının bildiren sözcüklerin kullanımını zorunlu kılmıştır. Dil bu gereksinimi çok güçlü bir biçimde örneklerle de gösterdiğimiz üzere karşılamıştır.

c. Kültürü anlamak için dili bir araç olarak görmek gerekir. Bu durumda, dil-kültür ilişkisi doğru anlaşıldığında bilimsel doğruluk da artacaktır. Çağın sosyo-ekonomik yapısını görmezden gelerek günümüz koşullarından hareketle bir şeyler söylemek doğru olmayacaktır. Dilimizle ilgili yapılan ilk çalışmalarda daha çok batılı

dilcilerin etkin olması dilsel malzememize nitelikli bir açıdan yaklaşamama sorununu da beraberinde getirmiştir diyebiliriz. Yerli dilcilerimiz de bu kişilerden kaynak göstererek araştırmalar yapması bu sorunu daha da derinleştirmiştir.

Kaynaklar

AKSAN, D., *Her Yönüyle Dil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

AŞÇI, U.D., ve YASTI, M., "Derleme Sözlüğünde Kullanılan Gün Adları." *Turkish Studies* (2008): 102-128.

AYAZLI, Ö., *Altun Yaruk Sudur*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.

DURMUŞ, İ., *Türk Kültürüne Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.

GABAIN, A.Von., *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

GULCALI, Z., *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Pars" Hikayesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

GÜLENSOY, T., *Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

HACIEMİNOĞLU, N., *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

HAMILTON, J.R., *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

KARAAĞAÇ, G., *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

—. *Türkçenin Dil Bilgisi*, İstanbul: Akçağ Yayınevi, 2013.

Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lugati't Türk Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.

KLYASTOMY, S.G., "Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekan Kavramı.", *Dil Araştırmaları*, sy.17, (2015): 247-251.

ÖZÖNDER, F.S., *Üç İtimsizler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.

ÖZTEKTEN, Ö., "Türk Dilinde Güne Bağlı Zaman Sözlere." *Uluslararası Sürekli Altayistik Konferansı Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu, (22-27 Haziran 2003): 347-358.

RUHİ, Ş., *Temel Kavramlar, Sorunlar, Tartışmalar*, Ankara: Demircioğlu Matbacılık, 2006.

ŞİRİN, H., *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları, 2009.

Taş, İ., *Kutagu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

TEKİN, T., *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

—. *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.

—. *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.

TEL, G., "Bozkır Kavimlerinde Zaman ve Takvim.", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2012.

THOMSEN, V., *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Türk Dil Kurumu, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

ÜSTÜNOVA, K., "Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi.", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 9, (2005/2): 187-201.